

Magdalena Małgorzata Jóźwiak¹

Illuminatrix – stella maris – domina? (św. Hieronim). **Patrystyczna interpretacja imienia Maria** **– wybrane hipotezy**

1. Kwestie wprowadzające

Enigmatyczne imię, które jest przedmiotem naszych rozważań naukowych, spotykamy po raz pierwszy w Biblii w historii Mojżesza. Takie imię nosiła jego siostra: „*Zona Amrama – Jokebed – była córką Lewiego, urodzoną w Egipcie. Z niej urodzili się Aaron i Mojżesz oraz ich siostra Miriam*” (hebr. מִרְיָם; Lb 26,59)². To starożytne hebrajskie imię

¹ Dr Magdalena Jóźwiak, asystent badawczy w Katedrze Patrologii Greckiej i Łacińskiej Instytutu Nauk Teologicznych KUL; e-mail: magdalena.jozwiak@kul.pl; ORCID: 0000-0002-1253-1162.

² W Biblii Hebrajskiej imię Miriam wzmiankowane jest czternaście razy: dziewięć razy w Księdze Liczb (12,1.4.5.10(2x).15(2x); 20,1; 26,59), dwa razy w Księdze Wyjścia (15,20.21) i po jednym razie w Księdze Powtórzonego Prawa (24,9), Pierwszej Księdze Kronik (5,29) oraz w Księdze Micheasza (6,4). Autor tekstu Wj 2,4.7 (narodzenie Mojżesza), choć wspomina o siostrze Mojżesza, to jednak nie wymienia jej z imienia. Czynią to natomiast teksty apokryficzne, w których odnajdujemy informację, iż do Mojżesza ukrytego w koszyku umieszczonym na wodach Nilu za dnia przychodziła jego siostra Miriam, by chronić go przed ptactwem. Inne ciekawe, choć legendarne szczegóły z życia siostry Mojżesza w literaturze rabinicznej, zob. np. A. Phillips Elaine, *The Singular Prophet and Ideals of Torah: Miriam, Aaron, and Moses in Early Rabbinic Texts*, w: *The Function of Scripture in Early Jewish and Christian Tradition*, red. A.E. Craig, Sheffield 1998, s. 78-88; P. Rytel-Andrianik, *Miriam i Maria w planie zbawienia. Analiza mariologiczna Starego Testamentu*, w: *Trud w Panu nie jest daremny (por. I Kor 15,58). Studia ofiarowane Księdzu Profesorowi Doktorowi Habilitowanemu Janowi Załęskiemu w 70.*

żeńskie w języku greckim transliterowano jako *Mariám* (gr. Μαριάμ) oraz *María* (gr. Μαρία), co poświadcza tekst Septuaginty. Józef Flawiusz podaje jeszcze alternatywne formy: *Mariáme* (gr. Μαριάμη), *Mariámme* (gr. Μαριάμμη) i *Mariámmne* (gr. Μαριάμμνη). Wersję *Mariáme* stosuje względem siostry Mojżeszowej, *Mariámme/Mariámmne* zaś używa w odniesieniu do siebie współczesnych³. Od czasów św. Hieronima powszechną stała się wersja Maria, którą ten zawarł w tłumaczeniu Biblii na język łaciński.

Omawiane imię było dość popularnym imieniem żeńskim wśród starożytnych Żydów. W Nowym Testamencie nosiło je kilka kobiet. Tak miała również na imię Matka Jezusa, o czym zaświadcza tekst Ewangelii: „A dziewicy było na imię Maryja” (Łk 1,27). I, o ile nasza bohaterka jest dobrze znana z kilku scen biblijnych, to już etymologia jej imienia jest niepewna i budzi duże wątpliwości, tym samym otwierając przed nami bogate *spectrum* interpretacyjne. Dla przykładu, żyjący na przełomie XIX/XX wieku Bertram Otto Bardenhewer, niemiecki patrolog, wylicza w swojej pracy kilkadziesiąt hipotez traktujących o etymologii imienia Maria⁴. W opinii ks. Antoniego Troniny jest to ponad 60 hipotez⁵, w przekonaniu ks. Aleksego Klawka zaś – 80 hipotez⁶. Według naszych obliczeń B.O. Bardenhewer podaje ok. 65 hipotez. Rzecz jasna nie zawsze są to wyjaśnienia oscylujące wokół etymologii naukowej i oparte na faktycznym stanie wiedzy językoznawstwa semickiego, lecz z pewnością nagromadzenie etymologii na temat jednego imienia biblijnego robi na czytelniku wrażenie.

W niniejszym artykule ograniczamy się do prezentacji wybranych patrystycznych interpretacji imienia Maria, opierając się głównie na przekazie Hieronima ze Strydonu, który jako pierwszy spośród Ojców Kościoła zachodniego zajął się wyprowadzaniem etymologii nazw własnych.

rocznicę urodzin, red. W. Linke, Niepokalanów 2010, s. 517-226; D. Steinmetz, *A Portrait of Miriam in Rabbinic Midrash*, „Journal of Jewish Literary History” 8 (1988) s. 35-65; A. Tronina, „Per ecclesiam ad Mariam”. Cztery biblijne kantyki zwycięstwa, „Salvatoris Mater” 3 (2002) s. 275-277.

³ Por. A. Tronina, *Jeszcze o imieniu Maria(m)*, RBL 43 (1990) s. 127-128.

⁴ Zob. O. Bardenhewer, *Der Name Maria. Geschichte der Deutung Desselben*, Biblische Studien 1/1, Freiburg 1895, s. 1-160.

⁵ Por. Tronina, *Jeszcze o imieniu Maria(m)*, s. 127.

⁶ Por. A. Klawek, *Imię Maria. „Et nomen virginis Maria” (Łuk 1, 27)*, RBL 4/1-2 (1951) s. 56-58.

2. Hieronimowa interpretacja imienia Maria

Św. Hieronim, który w pamflecie polemicznym skierowanym przeciw Rufinowi zaświadcza o sobie samym „Ego [...] Hebraeus, Graecus, Latinus, trilinguis”⁷, a zwany przez potomnych *princeps exegetarum*⁸ w swych komentarzach biblijnych starał się podać etymologię prawie każdej nazwy własnej, którą można wyprowadzić na bazie języka hebrajskiego. To zamiłowanie Hieronima do wyjaśniania etymologii zaowocowało wydaniem trylogii, na którą składają się *Liber de nominibus hebraicis*⁹, *Liber de situ et nominibus locorum hebraicorum*¹⁰ oraz *Liber quaestionum hebraicarum in Genesim*¹¹. Owa trylogia może wydawać się zestawieniem technicznym i suchym, ale to ona właśnie w wielkim stopniu umocniła reputację Strydończyka jako erudyty. Ów Ojciec Kościoła pragnął dostarczyć Zachodowi instrumentarium, które składało się ze słownika etymologicznego nazw własnych występujących w Biblii, biblijnego leksykonu geograficznego oraz analizy krytycznej trudnych miejsc Księgi Rodzaju. Fascynacja etymologią imion była wzmacniana przekonaniem, że imiona używane w Biblii zawierają ukryte znaczenie, jak utrzymywał św. Augustyn w *De doctrina christiana*¹².

Hieronim jako pierwszy z pisarzy łacińskich zajął się wyprowadzaniem etymologii imion występujących w Biblii. W dziele pod tytułem

⁷ Hieronymus, *Apologia adversus libros Rufini* 3, 6.

⁸ Po raz pierwszy używa takiego określenia względem Hieronima ze Strydonu Benedykt XV w ogłoszonej 20 września 1920 roku encyklice *Spiritus Paraclitus* (385).

⁹ PL 23, 771-858.

¹⁰ PL 23, 859-928.

¹¹ PL 23, 935-1010. Autor Wulgaty, pisząc *Quaestiones Hebraicae*, nie wierzył już w natchniony charakter Septuaginty i świadomie rozpoczął kampanię na rzecz *hebraica veritas*, tym samym starając się usunąć szeroko rozpowszechnione uprzedzenia i nieufność, jaką do niej odczuwano. W swoim dziele przywołuje stary łaciński przekład wybranych wersetów z Księgi Rodzaju i poddaje je analizie w świetle tekstu hebrajskiego i greckich tłumaczeń Septuaginty, Akwili, Symmachusa i Teodocjona. W tej pracy Hieronim trzyma się kwestii lingwistycznych, geograficznych i historycznych. Próbuje ustalać najbardziej autentyczne brzmienie tekstu i jego dosłowne znaczenie. Wyjaśnia etymologię imion, miejsc geograficznych, wylicza różne przekazy i podania odnośnie do danej kwestii. Owo nagromadzenie etymologii świadczy o wielkiej uczoności Hieronima i z pewnością pokazuje zasadność wyprowadzania etymologii. Zob. przekład na język polski: M. Józwiak, *Kwestie hebrajskie w Księdze Rodzaju św. Hieronima. Przekład i komentarz*, Wrocław 2010.

¹² Por. Augustinus, *De doctrina christiana* II 38, 56-57.

Liber de nominibus hebraicis podaje kilka możliwych interpretacji formy Maria. Mianowicie wyjaśnia, że imię to niektórzy komentatorzy interpretują jako *illuminant me isti* ('oświecają mnie ci'), *illuminatrix* ('oświecicielka') lub *smyrna maris* ('mirra morska'). W jego przekonaniu imię Maria lepiej jest tłumaczyć w sposób następujący: *stella maris* ('gwiazda morza'), *amarum mare* ('gorzkie morze') lub też *domina* ('pani') w oparciu o język syryjski¹³.

W innym miejscu tegoż samego dzieła, autor Wulgaty dodaje do wyliczonych interpretacji rozumienie omawianego imienia jako *illuminans* ('oświecająca') oraz *illuminata* ('oświecona')¹⁴: „Mariam *illuminatrix* mea, vel *illuminans* eos, aut *smyrna maris*, vel *stella maris*”¹⁵. Nie wyliczamy tych etymologii jako odrębnych, gdyż te, podobnie jak *illuminatrix/illuminant me isti*, zostały utworzone w oparciu o czasownik „świecić/oświecać” (*illuminatrix/illuminant me isti* – *illuminans* – *illuminata* – *illuminare*)¹⁶.

Teraz skonfrontujemy z dzisiejszym stanem wiedzy o językach semickich hipotezy na temat imienia Maria zaproponowane przez Hieronima (a już z pewnością przepisane od wcześniejszych greckich komentatorów). Musimy oczywiście mieć na uwadze fakt, iż patrystyczne wyjaśnienia etymologiczne są naukowo dość „luźne” i polegają na zestawieniu ze sobą wyrazów brzmiących podobnie. Etymologie są budowane w oparciu o skojarzenia.

2.1. *Illuminant me isti* ('oświecają mnie ci'), *illuminatrix* ('oświecicielka')

Pierwsza etymologia oparta na rdzeniu hebrajskiego czasownika alef, waw, resz (אור; 'ôr; 'świecić')¹⁷. Interpretacja dość swobodna, do której sam Strydończyk wydaje się podchodzić z dystansem („Mariam plerique

¹³ Hieronymus, *Liber de nominibus hebraicis*, PL 23, 842: „Mariam plerique aestimant interpretari, *illuminant me isti*, vel *illuminatrix*, vel *smyrna maris*, sed mihi nequaquam videtur. Melius autem est, ut dicamus sonare eam *stellam maris*, sive *amarum mare*: sciendumque quod Maria, sermone Syro *domina* nuncupetur”.

¹⁴ Hieronymus, *Liber de nominibus hebraicis*, PL 23, 848: „Maria, *illuminata*, vel ut supra” oraz PL 23, 851: „Maria, *illuminans*, aut *illuminata*”.

¹⁵ Hieronymus, *Liber interpretationis hebraicorum nominum*, PL 23, 789.

¹⁶ Zob. M. Plezia, *Słownik łacińsko-polski*, t. 3, Warszawa 2007, s. 30.

¹⁷ Por. L. Koehler – W. Baumgartner – J.J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, red. P. Dec, Warszawa 2008, s. 24, nr 251.

aestimant interpretari, illuminant me isti, vel illuminatrix, [...], sed mihi nequaquam videtur”).

2.2. *Smyrna maris* (‘mirra morska’)

Interpretacja zbudowana na bazie dwóch rzeczowników hebrajskich, a mianowicie מֹר (*mōr*; ‘mirra, olejek mirrowy’)¹⁸ oraz יָם (*yām*; ‘morze’)¹⁹. Do tej etymologii Hieronim także odnosi się sceptycznie.

2.3. *Stella maris* (‘gwiazda morza’)

Ta etymologia hebrajskiego imienia מָרִים została skojarzona z wyrazem מָאֹר (*mā’ôr*; ‘gwiazda, ciało niebieskie’)²⁰, do którego dodano słowo יָם (*yām*; ‘morze’)²¹. Maryja jako „gwiazda morska” byłaby tą, która prowadzi ludzi do portu zbawienia, tak jak światło latarni prowadzi nocą żeglarzy. Owa interpretacja, choć ujmująca, jest jednak dość luźna.

2.4. *Amarum mare* (‘gorzkie morze’)

Wyjaśnienie imienia zbudowane na bazie hebrajskiego rdzenia מַר (*mar*; ‘gorzki’)²², מָרַר (*mārar*; ‘być gorzkim’)²³ oraz wyrazu יָם (*yām*; ‘morze’)²⁴. Pozostaje tylko pytanie, dlaczego Miriam oznacza ‘gorzkie morze’? Wydaje się, iż taką interpretację trzeba byłoby łączyć z kontekstem doświadczenia niewoli egipskiej, podczas której przyszła na świat Miriam,

¹⁸ Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 592, nr 5494.

¹⁹ Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 391, nr 3704.

²⁰ Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 507, nr 4624.

²¹ Zob. przyp. 19.

²² Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 592, nr 5492. Por. także aram. מָרִיר (*mārir* – ‘gorzki’): F. Zorell, *Lexicon hebraicum et aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1964, s. 474.

²³ Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 600, nr 5592.

²⁴ Zob. przyp. 19.

siostra Mojżesza. Czyżby w taki sposób Jokebed chciała wyrazić swój ból z powodu narodzin córki w niewoli?

2.5. *Domina* (‘pani’)

Ostatnia z zaproponowanych przez Strydończyka etymologii na temat imienia Maria, a mianowicie od aramejskiego rzeczownika מרה (*mārā*; ‘pani’)²⁵, wydaje się – w naszym przekonaniu – nader prawdopodobna. Abstrahując od tego, jaki język *de facto* kryje się pod frazą *sermone syro* w komentarzach biblijnych św. Hieronima. Wiemy przecież, że język syryjski należy do aramejskiej gałęzi języków semickich, a *vir trilinguis* dość swobodnie i wymiennie posługuje się nazwami język syryjski/aramejski czy też języki chaldejskie.

3. Źródła Hieronimowych etymologii

Autor Wulgaty w wyprowadzaniu etymologii nazw własnych nie był oczywiście pionierem, a korzystał z *Onomastica sacra*, które wyszły spod pióra wcześniejszych pisarzy tworzących po grecku. W swej „Prefacji” do *Liber de nominibus hebraicis* wspomina Filona Aleksandryjskiego i powołuje się na świadectwo Orygenes²⁶, iż Filon napisał onomastykon: „Filon, mąż najbardziej wymowny spośród Żydów, co jest także potwierdzone świadectwem Orygenes²⁶, wydał księgę *Imion hebrajskich* i wyprowadził szczegółowo ich etymologie wedle porządku litery”²⁷.

²⁵ Por. B. Davidson, *The Analytical Hebrew&Chaldee Lexicon*, London 1974, s. 513; Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 2, s. 821, nr A489; F. Rosenthal, *A Grammar of Biblical Aramaic*, Wiesbaden 1961, s. 89.

²⁶ Por. Origenes, *Commentarii in Evangelium Joannis* II 27: „Εὐρομεν τοῖνυν ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῶν ὀνομάτων”. Pierre Daniel Huet (łac. Huetius), żyjący w latach 1630-1721, komentując wyżej przywołane zdanie z tekstu Orygenes²⁶, doprecyzowuje: „Librum hoc titulo scripserat Philo. Quod autem in Veteri Testamento ipse egerat, idem in Novo facitavit Origenes, suumque librum libro Philonis adjunxit, atque hujus operis hic videtur meminisse” (przyp. 11, PG 14, 171).

²⁷ Hieronymus, *Liber de nominibus hebraicis, Praefatio*, PL 23, 771A: „Philo, vir disertissimus Judaeorum, Origenis quoque testimonio comprobatur, edidisse librum «Hebraicorum Nominum», eorumque etymologias juxta ordinem litterarum e latere copulasse” (tł. własne).

Dzieło to było znane i powszechnie dostępne, a zamiarem Strydończyka było udostępnienie go czytelnikowi posługującemu się na co dzień językiem łacińskim, o czym Hieronim wspomina także w prefacji do *Liber de nominibus hebraicis*, a nadto zaznacza z nutką przekory, iż praca Filona jest nader niespójna i wymaga licznych korekt:

To [dzieło] powszechnie występowało u Greków i wypełniło biblioteki świata, [zamiarem] studium naszego było przetłumaczenie go na język łaciński. Zaprawdę znalazłem [tam] przykłady tak bardzo niespójne pomiędzy sobą i tak pomieszany porządek, że stwierdziłem, iż lepiej zamilczeć niż napisać coś stosownego, a posługując się naganą²⁸.

I tak Hieronim, zachęcony pochwałami niejakiego Lupuliana i Waleriana, o których – w swoisty, pyszałkowaty nader sposób – wzmiankuje w „prefacji” do wspomnianego wyżej dzieła („Itaque hortatu fratrum Lupuliani et Valeriani, qui me putant aliquid in Hebraeae linguae notitia profecisse [...]”)²⁹, ok. 389 roku bierze się do pracy³⁰. W książce tej wylicza w porządku alfabetycznym dla danej z ksiąg biblijnych nazwy własne występujące w świętym tekście oraz podaje ich etymologie, co zobrazowaliśmy na przykładzie imienia Maria. Drugim, bardzo znaczącym filarem, Hieronimowych rozważań był – rzecz jasna – Orygenes, którego geniusz Strydończyk podkreśla w „prefacji” do swego onomastykonu. Akcentuje też fakt, iż to, co Filon (Żyd) pominął w swych etymologicznych wyjaśnieniach, to Orygenes (chrześcijanin), uzupełnił. Można zatem wnioskować, że owe dwa (co najmniej dwa) filary źródłowe etymologicznych wyjaśnień św. Hieronima w jakimś stopniu się dopełniają:

²⁸ Hieronymus, *Liber de nominibus hebraicis*, *Praefatio*, PL 23, 771A: „Qui cum vulgo habeatur a Graecis, et bibliothecas orbis impleverit, studii nostri fuit in Latinam linguam eum vertere. Verum tam dissona inter se exemplaria reperi, et sic confusum ordinem, ut tacere melius iudicaverim, quam reprehensione quid dignum scribere” (tł. własne).

²⁹ Hieronymus, *Liber de nominibus hebraicis*, *Praefatio*, PL 23, 771A: „Itaque hortatu fratrum Lupuliani et Valeriani, qui me putant aliquid in Hebraeae linguae notitia profecisse, et rei ipsius utilitate commotus, singula per ordinem Scripturarum volumina percucurri; et vetus aedificium nova cura instaurans, fecisse me reor, quod a Graecis quoque appetendum sit” – ‘I tak zachętą braci Lupuliana i Waleriana, którzy sądzą, że ja poczyniłem postępy w znajomości języka hebrajskiego i poruszony użytecznością tej rzeczy, przebiegłem poszczególne księgi wedle porządku Pism i odrestaurowując starą budowlę [z] nową troską, sądzę, iż ja dokonałem [tego], o co także zabiegano u Greków’ (tł. własne).

³⁰ Por. Józwiak, *Kwestie hebrajskie w Księdze Rodzaju św. Hieronima*, s. 26-27.

[...] Wyrazy i imiona Nowego Testamentu zinterpretowałem, chcąc naśladować po części Orygenes, którego po Apostołach jako nauczyciela Kościoła nikt poza głupcem nie zaneguje. Pośród bowiem wszelkich prześwietnych dowodów jego talentu także w tym natrudził się, jako że co Filon jako Żyd pominął, ten jako chrześcijanin uzupełnił³¹.

Na kankwie tych rozważań rodzi się pytanie, w jaki sposób Strydończyk korzystał z greckich onomastykonów: przepisywał „słowo w słowo” czy być może korygował i uzupełniał dostępne mu źródła? Dla przykładu, zestawmy teraz Hieronimową interpretację imienia Maria z greckimi onomastykonami³²:

illuminatrix/illuminans – φωτισμός³³/φωτίζουσα³⁴

smyrna maris – σμύρνα θαλάσσης³⁵

stella maris – brak (*sic!*)

amarum mare – τικρὰ θάλασσα³⁶

domina – κυρία³⁷

Przeanalizowawszy *exempla*, wydaje się, iż Hieronim nader „wiernie” korzystał z pracy poprzedników, co oczywiście było wówczas normą i uchodziło w pewnym stopniu za rodzaj erudycji. Taka praktyka z pewnością przyczyniła się w wielu kazusach do utrwalenia treści źródeł paś trystycznych, które być może z rozmaitych powodów nie dotrwałyby do naszych czasów. Jedynym wyjątkiem w tym zestawieniu jest interpretacja *stella maris*. Uczeń sugerują, iż to Hieronim może być autorem tej wykładni, jako że on sam wskazuje, iż „lepiej jest zaś, jak mówimy, nazwać tę «gwiazdą morza»” („melius est autem ut dicamus sonare eam stellam maris”)³⁸, a ponadto nie znajdujemy w greckich onomastykonach ani u żad-

³¹ Hieronymus, *Liber interpretationis hebraicorum nominum*, *Praefatio*, PL 23, 772A: „[...] novi Testamenti verba et nomina interpretatus sum, imitari volens ex parte Origenem, quem post Apostolos Ecclesiarum magistrum, nemo nisi imperitus negabit. Inter caetera enim ingenii sui praeclara monumenta etiam in hoc laboravit, ut quod Philo quasi Iudaeus omiserat, hic ut Christianus impleret” (tł. własne).

³² Zob. *Onomastica sacra*, ed. P. de Lagarde, Gottingae 1870.

³³ De Lagarde, s. 203, 17-18: „Μαριάμ κυρίου σφραγίς, κύριος ἐκ τοῦ γένους μου, φωτισμός”.

³⁴ De Lagarde, s. 175, 22: „Μαριάμ φωτίζουσα”.

³⁵ De Lagarde, s. 195, 74-76: „Μαριάμ κύριος ἐκ γεννήσεώς μου ἡ κυριεύουσα ἡ σμύρνα θαλάσσης”.

³⁶ De Lagarde, s. 203, 14: „Μαριαμὰ τικρὰ θάλασσα”.

³⁷ De Lagarde, s. 195, 66: „Μαρία κυρία”.

³⁸ Hieronymus, *Liber de nominibus hebraicis*, PL 23, 842.

nych przedhieronimowych pisarzy tworzących w języku łacińskim rozumienia imienia Maria jako „gwiazda morza”. Pozostaje tylko pytanie, czy domniemany autor owej interpretacji nie znał na tyle języka hebrajskiego³⁹, by pierwszą sylabę omawianego imienia, czyli מַר (*mar/mir*), skonfrontować z dostępną mu wiedzą na temat hebrajskiego, czy też zasięgnąć rady u zaprzyjaźnionego Żyda, u którego pobierał nauki z tegoż języka?⁴⁰ Co

³⁹ Spośród pozycji bibliograficznych traktujących o Hieronimowej znajomości języka hebrajskiego, co jest kwestią szeroko dyskutowaną w świecie naukowym, warto wymienić następujące: J. Barr, *St. Jerome's Appreciation of Hebrew*, „Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester” 49 (1967) s. 281-302; E. Brönno, *Die Aussprache der hebräischen Laryngale nach Zeugnissen des Hieronymus*, Aarhus 1970; E. Burstein, *La compétence de Jérôme en hébreu. Explication de certaines erreurs*, REAug 21 (1975) s. 3-12; V. Capelli, *Segni diacritici ed eredità filologica origeniana in Gerolamo*, „Adamantius” 13 (2007) s. 82-101; P.B. Decock, *Jerome's turn to the Hebraica veritas and his rejection of the traditional view of the Septuagint*, „Neotestamentica. Journal of the New Testament Society of South Africa” 42 (2008) s. 205-222; Ch. Marksches, *Hieronimus und die „Hebraica Veritas”. Ein Beitrag zur Archäologie des protestantischen Schriftverständnisses?*, in: *Die Septuaginta*, red. M. Hengel, Tübingen 1994, s. 131-181; E. Prinzivalli, *„Sicubi dubitas, Hebraeos interroga”. Girolamo tra difesa dell'Hebraica veritas e polemica anti giudaica*, ASE 14 (1997) s. 179-206; S. Rebenich, *Jerome. The „Vir Trilinguis” and the „Hebraica Veritas”*, VigCh 47 (1993) s. 50-77; M. Rehm, *Die Bedeutung hebräischer Wörter bei Hieronymus*, „Biblica” 35 (1954) s. 174-197; W.H. Semple, *St. Jerome as a Biblical Translator*, „Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester” 48 (1966) s. 227-243; C. Siegfried, *Die Aussprache des Hebräischen bei Hieronymus*, ZAW 4 (1884) s. 34-83; F. Stummer, *Einige Beobachtungen über die Arbeitsweise des Hieronymus bei der Übersetzung des Alten Testaments aus der Hebraica Veritas*, „Biblica” 10 (1929) s. 3-30; E.F. Sutcliffe, *St. Jerome's pronunciation of Hebrew*, „Biblica” 29 (1948) s. 112-125. Z kolei prace polskojęzyczne na temat rzeczonych kwestii, zob. M. Józwiak, *„Princeps exegetarum” a język hebrajski na podstawie „Quaestiones Hebraicae in Genesim”*, VoxP 65 (2016) s. 185-199; M. Józwiak, *Hieronim ze Strydonu jako „vir trilinguis” na przykładzie komentarza do Iz 7, 10-16*, VoxP 76 (2020) s. 49-66.

⁴⁰ „Gdy byłem młodzieńcem i głucha samotność otaczała mnie zewsząd, nie mogłem znieść napaści grzechu i żaru zmysłów; i chociaż łamałem je częstymi postami, to jednak umysł płonął w myślach. Chcąc go poskromić zwróciłem się z prośbą o naukę do pewnego brata, który był Żydem z pochodzenia; po odbytych studiach, dzięki którym poznałem bystrość Kwintyliana, bujną wymowę Cycerona, powagę Frontona i łagodność Pliniusza, zacząłem się uczyć alfabetu, zastanawiać się nad słowami syczącymi i przydechowymi. Ile w to włożyłem pracy, ile podjąłem trudów, ile razy zwątpiłem, ile razy ustawałem i z gorącego pragnienia, żeby się nauczyć, znów zaczynałem, co wycierpiałem, świadkiem jest moje sumienie i ci, którzy żyli razem ze mną. I dzięki czynię Panu, że z gorzkiego nasienia nauki zbieram słodkie owoce” (Hieronimus, *Epistula* 125, 12, ZMT 63, s. 160).

gorsze, drukowane wydania Hieronimowego *Liber de nominibus hebraicis* są zgodne w pisowni *stella maris* (Wj 15,20, PL 23, 789) i *stellam maris* (Mt 1,16, PL 23, 842). A pośród licznych rękopisów tego tekstu tylko jeden rękopis, dokładnie z Biblioteki z Bambergu, datowany na IX wiek, zawiera formę inną niż *stellam*, a mianowicie *stillam* ('kropla'; Mt 1,16). Znaczenie tego wariantu wydaje się podważać fakt, iż wspomniany rękopis ma *stella* dla Wj 15,20, a nie *stilla*⁴¹. Założenie, że sam Strydończyk raz pisał *stella*, w innym miejscu zaś *stilla*, wydaje się mało prawdopodobne, lecz nie wykluczone. I stąd istnieje hipoteza, iż autor Wulgaty imię Maria zinterpretował jako *stilla maris* ('kropla morza'), a nie *stella maris*, co w pewnym stopniu zgadzałoby się z hebrajskim słowem מַר (*mar*; 'pyłek, kropla')⁴² oraz יָם (*yām*; 'morze')⁴³. Następnie kopista pomylił lub celowo zmienił w łacińskim słowie samogłoskę „i” na „e”, czyli zapisał *stella*, a nie *stilla*, jako że intuicyjnie ta wersja mogła mu wydawać się bardziej prawdopodobna, gdyż wyraz *stilla* jest dość rzadkim biblijnym słowem, a w mianowniku liczby pojedynczej występuje tylko u Iz 40,15⁴⁴. Ponadto w krytyce tekstu niejednokrotnie możemy wskazać na analogiczne *exempla*, a mianowicie kiedy słowo *stella* występuje zamiast *stilla* lub odwrotnie⁴⁵. Ów „błąd” lub zamierzona korekta kopisty wpisały się na stałe do historii, ponieważ już w średniowieczu interpretacja imienia Maria jako „gwiazda morza” była szeroko rozpowszechniona w Kościele łacińskim⁴⁶, a echo jej pobrzmiewa po dziś dzień, nie tylko w tzw. pobożności ludowej, lecz również w dokumentach papieskich⁴⁷.

⁴¹ Zob. Bardenhewer, *Der Name Maria*, s. 54-55.

⁴² Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 592, nr 5493.

⁴³ Zob. przyp. 19.

⁴⁴ Por. P. Sabatier, *Biblorum sacrorum latinae versiones antiquae*, t. 2, Parisiis 1751, s. 581. *De facto* rzeczownik *stilla* występuje tylko siedem razy w Biblii w następujących formach: *stilla* (por. Iz 40,15), *stillae* (por. Pwt 32,2; Jr 3,3; Mi 5,7), *stillam* (por. Hi 26,14), *stillas* (Hi 36,27; Hi 38,28).

⁴⁵ Zob. Bardenhewer, *Der Name Maria*, s. 69-73.

⁴⁶ Por. *Ave Maris Stella*, jeden z najbardziej znanych średniowiecznych hymnów maryjnych. Autorstwo hymnu przypisywano różnym postaciom, np. Wenancjuszowi Fortunatowi (VI wiek), Hermanowi z Reichenau (XI wiek) czy też św. Bernardowi z Clairvaux (XII wiek). Uczeni udowadniają, iż najprawdopodobniej ów hymn (albo jego część) trzeba datować na IX wiek, ponieważ najstarszy manuskrypt znajdujący się w opactwie w Sankt Gallen pochodzi z tego wieku.

⁴⁷ Dla przykładu, Pius XII w encyklice *Doctor Mellifluus* (wyd. 24 maja 1953), cytując św. Bernarda z Clairvaux, wskazuje: „Nazywana jest Gwiazdą Morza i bardzo dobrze to

4. Pohieronimowe interpretacje imienia Maria – wybrane przykłady

Z racji wielości materiału źródłowego skupimy się w tym podpunkcie tylko na trzech fragmentach z łacińskich Ojców Kościoła, którzy w swych pismach podejmują kwestię etymologii omawianego imienia.

Ambroży z Mediolanu, *De institutione virginis* 5, 33-34:

Per unam descendit, sed multas vocavit. Unde et speciale Maria Domini hoc nomen invenit, quod significat: Deus ex genere meo. Dictae sunt et ante Mariae multae; nam et Maria soror Aaron dicta fuit; sed illa Maria amaritudo maris vocabatur. Venit ergo Dominus in amaritudinem fragilitatis humanae, ut conditionis amaritudo dulcesceret, Verbi coelestis suavitate et gratia temperata⁴⁸.

Eucheriusz z Lyonu, *Instructiones ad Salonium* II 1: „Maria illuminata sive stella maris, sed sermone syro domina”⁴⁹.

Izydor z Sewilli, *Etymologiae* VII 10, 1: „Maria illuminatrix sive stella maris: genuit enim lumen mundi. Sermone autem syro Maria domina nuncupatur, et pulchre, quia Dominum genuit”⁵⁰.

do Matki Dziewicy pasuje. Ona bowiem najtrafniej może być przyrównana do świecącego ciała niebieskiego – jako że tak jak ono wysyła promień, samo przy tym nie ulegając zepsuciu, tak i Dziewica zrodziła Syna bez skażenia siebie. [...] O, ty, ktokolwiek pojmujesz, że w odmęcie doczesności miotasz się raczej pośród burz i ślot, niż przechadzasz się po ziemi – nie odwracaj oczu od blasku tej Gwiazdy, jeżeli nie chcesz zginać pod nawałem burz. Jeśli zerwą się wichry pokus, jeśli wpadniesz na skały udręk – trzymaj się Gwiazdy, wzywaj Maryję! Jeśli będą tobą rzucać fale pychy, fale próżności, fale zawiści, fale zazdrości – trzymaj się Gwiazdy, wołaj Maryi!” (19). Benedykt XVI w *Spe salvi* (wyd. 30 listopada 2007) pisze: „W hymnie z VIII/IX wieku, a więc sprzed ponad tysiąca lat, Kościół pozdrawia Maryję, Matkę Boga, jako «Gwiazdę Morza»: *Ave maris stella*. Życie ludzkie jest drogą. Do jakiego celu? Jak odnaleźć do niego szlak? Życie jest niczym żegluga po morzu historii, często w ciemnościach i burzy, w której wyglądamy gwiazd wskazujących nam kurs” (49).

⁴⁸ Ambrosius, *De institutione virginis* 5, 33-34: „Przez jedną zstąpił [na ziemię], lecz liczne powołał. Stąd i Maria uzyskała to szczególne imię Pana, które oznacza: «Bóg z rodu mojego». A wcześniej zostały wspomniane liczne Marie, także i została wspomniana Maria, siostra Aarona, lecz ta Maria została nazwana «goryczą morza». Przeto przybył Pan w gorycz kruchości ludzkiej, aby osłodzić gorycz bytu człowieczego słodyczą Słowa niebiańskiego i łaską stosowną” (tł. własne).

⁴⁹ Eucherius, *Instructiones ad Salonium* II 1: „Maria [tłumaczy się jako] «oświeconą» lub «gwiazda morza», lecz w języku syryjskim [znaczy] «pani»” (tł. własne).

⁵⁰ Isidorus, *Etymologiae* VII 10, 1: „Maria [interpretuje się jako] «oświecicielka» albo «gwiazda morza»: zrodziła bowiem światłość świata. W języku syryjskim zaś Maria tłumaczy się jako «pani» i słusznie, ponieważ zrodziła Pana” (tł. własne).

W zaprezentowanych przykładach widać jasno, iż najprawdopodobniej św. Hieronim, który jako pierwszy z pisarzy łacińskich zajął się wyprowadzaniem etymologii imion biblijnych, był głównym źródłem wiedzy na temat znaczeń imienia Maria. O ile św. Ambroży, który w *De institutione virginis*, imię Maria interpretuje jako *Deus ex genere meo* ('Bóg z rodu mojego')⁵¹ oraz jako *amaritudo maris*, czyli 'gorycz morza' – podobnie jak św. Hieronim) – mógł w swych rozważaniach etymologicznych korzystać z greckich onomastykonów, o tyle wydaje się, iż już Eucheriusz i Izydor oparli swoje wyjaśnienia etymologiczne na autorytecie Strydończyka. Obaj omawiane imię tłumaczą jako *illuminata/illuminatrix* ('oświecona/oświecicielka'), *stella maris* ('gwiazda morza') oraz *domina* ('pani'), powołując się za św. Hieronimem na język syryjski („Sermone autem syro Maria domina nuncupatur”).

5. Podsumowanie

Na temat etymologii biblijnego imienia Miriam zaproponowano w historii egzegezy kilkadziesiąt hipotez oscylujących wokół liczby siedemdziesiąt. Uczeni wyprowadzają swoje przypuszczenia na bazie języka hebrajskiego, aramejskiego, syryjskiego, egipskiego, ugaryckiego, akadyjskiego, a nawet arabskiego. Mnogość stawianych hipotez wcale nie rozwiązuje kwestii, a etymologia omawianego imienia dalej budzi wątpliwości. Wydaje się, iż wobec rzeczonego *status quaestionis* trzeba po prostu przyjąć pewne założenia i opowiedzieć się za wybranymi wyjaśnieniami. W naszym przekonaniu warto w konkluzji zwrócić uwagę na trzy interpretacje.

Po pierwsze, jako że przedmiotem tego przedłożenia były wybrane patrystyczne etymologie imienia Maria, to spośród kilku zaproponowanych przez św. Hieronima interpretacji (*illuminatrix/illuminata/illuminant me isti*, *smyrna maris*, *stella maris*, *amarum mare*, *domina*) najbardziej prawdopodobna – w naszej opinii – jest etymologia wyprowadzająca to imię na bazie języka aramejskiego. A mianowicie imię Maria znaczy 'pani'.

Po drugie, spośród hipotez, które przeanalizowaliśmy, przygotowując ów artykuł, najbardziej kuriozalną wydała się nam propozycja tłumacząca Miriam na bazie hebrajskiego czasownika מרה (*mārā*; 'być krnąbrnym, buntować się

⁵¹ Por. de Lagarde, p. 203, 17-18: „Μαριάμ κυρίου σφραγίς, κύριος ἐκ τοῦ γένους μου” (= „Pan z rodu mojego”), φωτισμός”; de Lagarde, 195, 74-76: „Μαριάμ κύριος ἐκ γεννήσεώς μου” (= „Pan z narodzenia mojego”)) ἡ κυριεύουσα ἢ σμύρνα θαλάσσης”.

’)⁵². Wówczas omawiane imię oznaczałoby ‘zbuntowana, buntownicza’ (przypuszczamy, iż co najmniej z dwóch powodów). A mianowicie w tę interpretację wpisana byłaby rola Maryi, która zbuntowała się przeciwko demonom i złym mocom, rodząc Zbawiciela świata (być może nawiązanie do Rdz 3,15). Albo „buntownicza” trzeba byłoby połączyć z kontekstem doświadczenia niewoli egipskiej, wszakże Miriam, siostra Mojżesza, rodzi się podczas niewoli.

Po trzecie, mając na uwadze patrystyczne źródła wiedzy na temat etymologii imion biblijnych (choć ciekawe, to jednak budowane w oparciu o luźne skojarzenia), na koniec warto postawić sobie kluczowe pytanie: jak *de facto* należy rozumieć imię Maria w oparciu o dzisiejszy stan wiedzy? Dzieci Jokebed i Amrama (Miriam, Aaron i Mojżesz) urodzili się w Egipcie. Co więcej, zarówno imię ojca – Amram, jak i imię brata – Mojżesz oraz inne lewickie imiona w Biblii są pochodzenia egipskiego, a nie hebrajskiego. Zatem można przyjąć założenie, iż również imię Miriam może mieć korzenie egipskie. Wówczas oznaczałoby ‘ukochana, napawająca radością’ w oparciu o rdzeń *mrjt*⁵³.

***Illuminatrix – stella maris – domina?* (St. Jerome). The Patristic Interpretation of the Name Mary – Selected Hypotheses**

(summary)

In the patristic era, the etymology of biblical names was eagerly focused on because the Church Fathers were convinced that the names used in the Bible had a hidden meaning, as St. Augustine in *De doctrina christiana* 2, 38, 56-57 (cf. PL 34, 61-62). In the East, Origen dealt extensively with the etymology of names, while in the West, St. Jerome of Stridon. This article presents selected patristic interpretations of the name of Mary, based mainly on the interpretations of St. Jerome (cf. *Liber de nominibus hebraicis*, PL 23, 771-858), who was the first of the Fathers of the Western Church to deduce the etymology of names. I confront the etymologies proposed by him (Mary = *illuminatrix/illuminata/illuminant me isti, smyrna maris, stella maris, amarum mare, domina*) with the present state of knowledge about the Semitic languages and I compare them with the Greek *Onomastica sacra*. In the last point, I analyze selected Post-Jerome interpretations of this name (Ambrose of Milan, Eucherius of Lyon, Isidore of Seville).

Keywords: The Fathers of the Church; St. Jerome; etymology of the name of Mary; *illuminatrix; stella maris; domina*

⁵² Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 595, nr 5525.

⁵³ Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 598, nr 5557.

***Illuminatrix – stella maris – domina?* (św. Hieronim).
Patrystyczna interpretacja imienia Maria – wybrane hipotezy**

(streszczenie)

W erze patrystycznej chętnie pochyłano się nad etymologią imion biblijnych, ponieważ Ojcowie Kościoła byli przekonani, że imiona używane w Biblii zawierają ukryte znaczenie, jak utrzymywał św. Augustyn w *De doctrina christiana* 2, 38, 56-57 (por. PL 34, 61-62). Na Wschodzie etymologią imion zajmował się obszernie Orygenes, na Zachodzie zaś – św. Hieronim ze Strydonu. Niniejszy artykuł przedstawia wybrane patrystyczne interpretacje na temat imienia Maria, opierając się głównie na przekazie Hieronima (por. *Liber de nominibus hebraicis*, PL 23, 771-858), który jako pierwszy spośród Ojców Kościoła zachodniego zajął się wyprowadzaniem etymologii nazw własnych. Etymologie zaproponowane przez Strydończyka (Maria = *illuminatrix/illuminata/illuminant me isti, smyrna maris, stella maris, amarum mare, domina*) konfrontujemy z dzisiejszym stanem wiedzy o językach semickich i zestawiamy je z greckimi *Onomastica sacra*. W podpunkcie ostatnim zaś analizujemy wybrane pohieronimowe interpretacje tegoż imienia (Ambroży z Mediolanu, Eucheriusz z Lyonu, Izydor z Sewilli).

Słowa kluczowe: Ojcowie Kościoła; Hieronim ze Strydonu; etymologia imienia Maria; *illuminatrix; stella maris; domina*

Bibliografia

Źródła

- Ambrosius, *De institutione virginis*, PL 16, 305A-334B.
Augustinus, *De doctrina christiana*, PL 34, 15-122.
Benedykt XVI, *Spe salvi*, 30 listopada 2007, w: https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20071130_spe-salvi.html (dostęp: 12.10.2021).
Eucherius, *Instructiones ad Salonium*, PL 50, 773A-822D.
Hieronymus, *Apologia adversus libros Rufini*, PL 23, 397-492.
Hieronymus, *Epistulae*, PL 22, 325-1224, *ŻMT* 54, 55, 61, 63 i 68, tł. J. Czuj, Hieronim ze Strydonu, *Listy*, t. 1-5, opr. H. Pietras, Kraków 2010-2013.
Hieronymus, *Liber de nominibus hebraicis*, PL 23, 771-858; ed. P. de Lagarde, CCL 72, Turnhout 1959.
Hieronymus, *Liber de situ et nominibus locorum hebraicorum*, PL 23, 859-928.
Hieronymus, *Liber hebraicarum quaestionum in Genesim*, PL 23, 935A-1010A, tł. M. Józwiak, *Kwestie hebrajskie w Księdze Rodzaju św. Hieronima. Przekład i komentarz*, Wrocław 2010, s. 34-131.
Isidorus, *Etymologiae*, PL 82, 73A-728C.
Onomastica sacra, ed. P. de Lagarde, Gottingae 1870.

Origenes, *Commentarii in Evangelium Joannis*, PG 14, 21A-830B; Origenes, *Commentarii in Evangelium Joannis*, t. 1-5, ed. C. Blanc, SCh 120, 157, 222, 290, 385, Paris 1966-1992, tł. S. Kalinkowski, Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, ŻMT 27, Kraków 2003.

Pius XII, *Doctor Mellifluus*, 24 maja 1953, w: <https://www.sanctamissa.pl/kosciol-katolicki/papiez-eugenio-maria-giuseppe-giovanni-pacelli-aka-pius-xii/encyklika-doktor-mellifluus/> (dostęp: 12.10.2021).

Sabatier P., *Bibliorum sacrorum latinae versiones antiquae*, t. 2, Parisiis 1751.

Opracowania

Bardenhewer B.-O., *Der name Maria. Geschichte der Deutung Desselben*, Freiburg 1895 (= Biblische Studien 1/1), s. 1-160.

Davidson B., *The Analytical Hebrew&Chaldee Lexicon*, London 1974.

Klawek A., *Imię Maria. Et nomen virginis Maria (Łuk 1, 27)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4/1-2 (1951) s. 56-58.

Koehler L. – Baumgartner W. – Stamm J.J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1-2, red. P. Dec, Warszawa 2008.

Plezia M., *Słownik łacińsko-polski*, t. 1-5, Warszawa 2007.

Rosenthal F., *A Grammar of Biblical Aramaic*, Porta Linguarum Orientalium 5, Wiesbaden 1961.

Tronina A., *Jeszcze o imieniu Maria(m)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 43 (1990) s. 127-130.

Zorell F., *Lexicon hebraicum et aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1964.